

АНТОНІМЫ-НАЗОЎНІКІ Ў ПАЭЗІІ ЯНКІ КУПАЛЫ

Янка Купала па праву лічыцца адным з заснавальнікаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Пры напісанні сваіх твораў пясняр старанна адбіраў з народнай гаворкі найбольш яркія, трапныя словы, цэлыя выразы, адшліфоўваў іх у адпаведнасці з літаратурнымі нормамаі.

Сярод такіх разнастайных мастацка-выяўленчых сродкаў, як эпітэты, параўнанні, метафары і г. д., Янка Купала выкарыстоўвае для апісання кантрасных з'яў рэчаіснасці антонімы, значнае месца сярод якіх займаюць антонімы-назоўнікі.

Па сваёй структуры антонімы-назоўнікі, што сустракаюцца ў мове твораў Янкі Купалы, неаднародныя. Разам з рознакаранёвымі (лексічнымі) антонімамаі ёсць аднакаранёвыя (граматычныя) і кантэкстуальныя (антонімы маўлення). Спынімся падрабязней на адзначаных тыпах антонімаў-назоўнікаў.

I. Рознакаранёвыя (лексічныя) антонімы-назоўнікі. Гэта словы розных каранёў, якія, як правіла, заўсёды нясуць большую экспрэсіўна афарбаваную эмацыянальную нагрузку. Асноўная прыкмета антонімаў – супрацьпастаўленне – у рознакаранёвых лексемах выяўляецца больш рэзка.

З прааналізаваных твораў відаць, што Купала часта ўжывае такія пары рознакаранёвых антонімаў-назоўнікаў, як *дзень – ноч, дабро – зло, лета – зіма, радасць – гора, жыццё – смерць, маладосць – старасць* і інш.: «Дык печь буду табе, людзе, Каб працёр свае ты вочы! – А шмат лепей табе будзе, Як адрозніш *дзень ад ночы*» [1, I, с. 233]; «*Дабро і зло – ў аднолькавай мерцы; Свіння святыя думы блоце, Вужакі сыкаюць на сэрцы, Душа валяецца ў балоце*» [1, I, с. 189]; «Над ёй сінее неба I сее непрыветы: То студзяць яе *зімы*, То паляць яе *леты*» [1, I, с. 63]; «Без часу прыжме, апануе Цябе неадчэпная *старасць I маладасць* скрыша ўдалую, Адгоне ад працы няздарасць» [1, I, с. 287]; «Уходзіць у сенцы, аж гнуцца каленцы, А сэрца трасецца, баліць: Што будзе тут скоро – Ці *радасць, ці гора?*.. Вось дзверы адпёр і глядзіць...» [1, I, с. 356]; «К табе ж, брат мой, вецер, звяртаюся З закляц-

цем-прысягай такую: На смерць і жыццё прысягаюся, На шчасце сваё маладое» [1, III, с. 306].

У ролі лексічных антонімаў-назоўнікаў выступаюць і субстантываваныя прыметнікі: «Не ўздыхай, мой родны! Знойдзеш, – прыйдзе свята: Слаўным, роўным станеш З бедным і багатым!» [1, II, с. 147]; «Зрокся трону і кароны Сумны, трудны той «Стары», «Новы» сядзе на пасадзе Да сваёй гуляць пары» [1, II, с. 160]; «На балі жыцця шумнага Не ўсім адзін абед, – Для дужага і слабага Не адналькоў прывет» [1, I, с. 291]. Тут адбываецца супрацьпастаўленне аднаго субстантыва другому. Сустрэкаюцца і адзінкавыя выпадкі супрацьпастаўлення субстантыва назоўніку: «Што йдуць, каб бедным і галодным Дзянькі сыцейшы зацвілі, Зрабіць нявольнага свабодным, Даць беззямельнаму зямлі» [1, I, с. 85]; «Заліты потам горкім вочы; Ці я малы, ці я старык, – Працую, як той вол рабочы, – Бо я мужык, дурны мужык» [1, I, с. 17].

Часам адзін з назоўнікаў, што ўступае ў антанімічныя адносіны, побач з дамінантным словам мае сінанімічныя да гэтага слова лексемы. Напрыклад, да слова *шчасце* Купала ўжывае ў якасці антонімаў словы *гора*, *бяда*, *нядоля*, *жальба*, *жалоба*: «Шчасце не прыходзе, Хоць дней клічу шмат, Гора не ўцякае, Хоць і выгнаць рад» [1, II, с. 266]; «Эх! б'ецца, б'ецца хтось нямала Гаротна ў шчасці, то ў бядзе» [1, II, с. 272]; «Ад нядолі тады пеці Ўжо не будзем болей, І так шчасце будзем меці: Воля будзе доляй!» [1, I, с. 183]; «Мы блаславілі неба воблік сіні, Што нашы думкі ўзносіў да сябе, І ў думках кланяліся той часіне, Што нас злучыла ў шчасці і ў жальбе» [1, V, с. 123]; «Паважайце тую птушку, Што крыўды не робе; Не цурайцеся роднай песні ў шчасці і ў жалобе» [1, III, с. 194]. Да слова *смех* аўтар падбірае сінанімічныя паміж сабой лексемы-антонімы *слёзы*, *смутак*, *стогн*: «Як зайграе ў лесе хохлік, – Замірае песень воклік; Як зачэпіць мох і лозы, – Аджываюць смех і слёзы...» [1, III, с. 23]; «Засталіся толькі песні, Ды што з імі будзе: Доля смуткам аплятае, Смехам бэсцяць людзі» [1, III, с. 55]; «Думы маркотныя, Думы гаротныя, Труціце быт мой сірочы, Смех стогнам крыецца, І ў сэрцы ныецца, І плачуць жаласна вочы» [1, I, с. 24]. «Такія варыянты, – адзначае Л. А. Новікаў, – адрозніваюцца адзін ад аднаго адценнямі свайго значэння, стылістычнай афарбоўкай... Варыянты

звязаны паміж сабой сінанімічнымі адносінамі» [2, с. 16].

Асобна трэба разгледзець і прагматычныя антонімы, якія даволі часта сустракаюцца ў Купалавых творах. Гэта такія пары, як *агонь – вада, суша – мора, сон – ява, неба – зямля, будні – святы, рай – пекла* і інш. Л. А. Новікаў указвае, што «супрацьпастаўленне выражаецца тут не чыста семантычна, а шляхам частага вобразнага ўжывання ў мове ўзаемна супрацьпастаўленых лексічных адзінак» [2, I с. 16]. Напрыклад: «Мо і лёгкія дні... Не зачэпяць ані Ні бяда, ні нуда, Ні *агонь*, ні *вада*...» [1, II, с. 138]; «Не шукай сабе, мой братку, З ветрам Бацькаўшчыну-матку Ні на *сушы*, ні на *моры*...» [1, III, с. 204]; «Мае думкі, быццам кумкі, Назаляцца любяць мне. То стыдліва, то пужліва, Тая ў *яве*, тая ў *сне*» [1, II, с. 262]; «Вярні нам Бацькаўшчыну нашу, божа, Калі ты цар і *неба*, і *зямлі!*» [1, III, с. 132]; «Буду пець я свае песні Ці то ў *будні*, ці то ў *святы!*» [1, I, с. 233]; «Як вужака, калісь і я віўся ў жальбе; Глянь, сягоння ўсё роўна – ці *пекла*, ці *рай*» [1, III, с. 28]. Прагматычныя антонімы вельмі блізкія да кантэкстуальных, аднак атаясамліваць іх нельга, бо кантэкстуальныя не валодаюць зыходнай спалучальнасцю і па-за кантэкстам не супрацьпастаўляюцца.

Такім чынам, як сведчыць фактычны матэрыял, рознакаранёвыя антонімы-назоўнікі з'яўляюцца самымі распаўсюджанымі ў творах Купалы і служаць для пабудовы мастацкага прыёму антытэзы. Занатавана 58 пар лексічных антонімаў-назоўнікаў.

II. Аднакаранёвыя (граматычныя) антонімы-назоўнікі значна радзей сустракаюцца ў паэзіі Купалы. Зафіксавана ўсяго 15 пар антонімаў гэтай групы. Супрацьлеглае значэнне ў іх выражаецца не супрацьпастаўленнем каранёў, а супрацьпастаўленнем далучальных да іх афіксальных марфем. Напрыклад: «У вас адаб'ецца *нядоля* і *доля*, Ўздыханні, што ходзяць з сахою, з сякерай, І холад, і голад, *няволя* і *воля*, І ў будучнасць ясну надзея і вера» [1, I, с. 87].

Амаль што ўсе граматычныя антонімы-назоўнікі ўтвораны прэфіксальным спосабам: «І *пагодай*, *непагодай* Не магу драмаць, чакаць: Так і хочацца заўсёды песню вечную спяваць» [1, III, с. 43]; «Пяе аб тым, як гэтыя байніцы Край сцераглі на *захад* і на *ўсход*» [1, IV, с. 11]. Самым

прадуктыўным прэфіксам з'яўляецца прыстаўка *не-* (*ня*): «Не знаю: *шчасце* ці *няшчасце* Ёе тут спакойнае гняздо...» [1, II, с. 77]; «Ці з *ласкі*, ці з *няласкі* боскай, Не нашым гэта судзіць зданнем, – Стаяла вёска бліз Лагойска З сваёй нудой і нараканнем» [1, II, с. 27]; «Ты ў жыцці вяло нас з *хвалай* і *няхвалай*; Быў час – свае правы чужым дыктавала» [1, II, с. 209]; «І лічыш, і лічыш паволі *Удачы* свае і *няўдачы*» [1, III, с. 228]; «Эх, дзяўчынка, свет відзе Усю *праўду*, *няпраўду* усю» [1, I, с. 204] і інш.

Аднакаранёвыя антонімы-назоўнікі, утвораныя прэфіксальна-суфіксальным спосабам, не сустракаюцца. Занатаваны адзінкавы выпадак граматычных антонімаў-назоўнікаў, утвораных спосабам асноваскладання: «Калі бывае мне маркотна, – А я маркочуся часцей, Як гэта думае ахвота Мой *дабрадзей* ці *ліхадзей*» [1, IV, с. 145].

III. Кантэкстуальныя антонімы-назоўнікі (антонімы маўлення) надаюць паэтычным твораў Я. Купалы асаблівую эмацыянальнасць, ствараюць яркія мастацкія вобразы, вызначаюцца сваёй трапнасцю і непаўторнасцю.

Ужо сама назва гэтай катэгорыі антонімаў-назоўнікаў сведчыць пра тое, што словы ўступаюць у антанімічныя адносіны толькі ў строга акрэсленым кантэксце і па-за межамі яго не маюць супрацьлеглых значэнняў. Кантэкстуальныя антонімы – паняцце менш строгае, чым антонімы моўныя. У якасці кантэкстуальных антонімаў могуць выступаць словы з канкрэтна-прадметным значэннем, якія не валодаюць зыходнай спалучальнасцю і ў кожным кантэксце ўтвараюцца па-новаму. Напрыклад: «Песня мая не ўзышла сярод *кветак*, *Кветак* цвігучага вечна паўдня... Поўначы сумнай забыты палетак Даў ёй жыццё пасярод *палыння*» [1, III, с. 40]. У сваім звычайным сэнсе, без канкрэтнага кантэксту словы *кветка* і *палын* не з'яўляюцца антонімамі. Але паэт пад вобразам кветкі мае на ўвазе так званую «чыстую» паэзію, паэзію дзеля паэзіі, якая магла нарадзіцца сярод багатага, лёгкага, бесклапотнага жыцця. Купала вырас у сялянскім асроддзі, з маленства зведаў горкі прысмак кавалка хлеба, здабытага цяжкай працай, прапусціў праз сваё чулае сэрца боль і крыўду кожнага бедняка-гаротніка. Таму паэт і піша, што яго песня ўзышла сярод «палыння». Ці яшчэ аналагічныя прыклады:

«Што прыносе: ці *калоссе*, ці *благое зелле* нам?» [1, II, с. 160]. Тут кантэкстуальныя антонімы-назоўнікі *калоссе* – *зелле* адпавядаюць рознакаранёвым антонімам *дабро* – *зло*. «Каб было меней *магіл*, А *вяселляў* болей, Кожны рвецца з усіх сіл К святлу, славе, долі...» [1, II, с. 326]. Антанімічная пара *вяселлі* – *магілы* ў дадзеным кантэксце выступае ў значэнні лексічных антонімаў *жыццё* – *смерць*. «Пусцее поле, моўкне птушка, Скідае жоўты лісьць бяроза, Нямае *песня-вяселушка*, Ліюцца з неба *каплі-слёзы*» [1, III, с. 166]. Аўтар стварае малянак позняй восені, дзе выразна адчуваецца настрой ціхай тугі, развітанне з шумным, квяцістым, песенным летам. Адыходзіць *вяселосць* (*песні-вяселушкі*), а на змену ёй падступае *сум* (*каплі-слёзы*). Таму і дождж не спорны, доўгачаканы, як вясной ці ўлетку, а дробны, надакучлівы, нібы слёзы.

Як бачым, кантэкстуальныя антонімы ў пэўнай меры суадносяцца з «узуальнымі антонімамі, таму што ў іх значэнні на першы план выступаюць прыкметы, якія ўласцівы паняццям, выражаным антонімамі мовы» [3, с. 32]. Напрыклад: «Вось так хлопец, вось так ён, Слухай яго, голь! На славах – магутны *слон*, а на дзеле – *моль*» [1, I, с. 59]. Кантэкстуальныя антонімы *слон* – *моль* суадносяцца з рознакаранёвымі антонімамі *асілак* – *слабак*. Відавочна, што для дасягнення такой іроніі, вобразнасці, дасціпнасці выкарыстанне кантэкстуальных антонімаў вельмі дарэчы.

Наогул сярод кантэкстуальных антонімаў-назоўнікаў у Я. Купалы часта сустракаецца супрацьпастаўленне аднаму слову цэлага словазлучэння: «Вы не *зломкі*, вы не *зноскі*, – Вы *народ магучы*: Ваша панства – *вашы вёскі*, Пан ваш – *труд жывучы*» [1, III, с. 137]; «Снілася дзяўчыне *Квяцістае поле*, А на яве выйшла – *Пальны, гуголле*» [1, III, с. 197]; «Ўвесь да дна трэба выпіць свой келіх жыцця, Ці з *вадой жыватворчай*, ці з *ядам*» [1, III, с. 290]; «Будзеш *пан вялікі* з віду і *шэльма* душой, Спатыкаць цябе я выйду, Ты махнеш рукой» [1, I, с. 54] і інш.

Звычайна кантэкстуальныя антонімы не ўжываюцца ў навуковым, афіцыйна-справавым стылях мовы. Іх месца ў паэзіі, мастацкіх творах, у гутарковай мове. І хоць у колькасных адносінах (занатавана 27 пар) кантэкстуальныя

антонімы-назоўнікі саступаюць лексічным антонімам у вершах і паэмах Купалы, сваёй навізнай, арыгінальнасцю яны заўсёды выклікаюць цікавасць чытача.

Спіс літаратуры

1. Купала, Я. Збор твораў: у 7 т. / Я. Купала. – Мінск: Навука і тэхніка, 1973 – 1976.
2. Новиков, Л. А. Русская антонимия и её лексикографическое описание / Л. А. Новиков // М. Р. Львов. Словарь антонимов русского языка. – М.: Рус. яз., 1984. – С. 9-10.
3. Введенская, Л. А. Словарь антонимов русского языка. / Л. А. Введенская. – Ростов н/Д., Изд-во Ростовского университета, 1971. – 166 с.